

**800 ГОДИНА АУТОКЕФАЛНОСТИ
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
У ЕПАРХИЈИ ТИМОЧКОЈ**

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЕПАРХИЈА ТИМОЧКА

**800 ГОДИНА АУТОКЕФАЛНОСТИ
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
У ЕПАРХИЈИ ТИМОЧКОЈ**

ЗБОРНИК РАДОВА

Зајечар
2020.

Са благословом Његовог Преосвештенства
Епископа тимочког Г. Илариона

Издавач/Publisher:

Епархија тимочка Српске православне цркве
Зајечар, Тимочке буне 6
eparhijatimoska@gmail.com

Уредник/Editor in chief:

Протојереј мр Игор Ивковић

Секретар редакције / Secretary:

Ђакон Урош Памучар

Лектура и коректура / Proofreading:

Сандра Живковић

Рецензент зборника

Протојереј - ставрофор др Радомир В. Поповић

Графички дизајн / Graphic design:

Милан Петровић

УДК

На предњој корици:

Саборна црква Рођења Пресвете Богородице у Зајечару
фото: Епископ тимочки Г. Иларион

На задњој корици:

Кашика са христогограмом, сребро; Ромулијана, V—VI век;
чува се у археолошкој збирци Народног музеја „Зајечар“, инв. бр. 163

Зајечар, 2020. година

САДРЖАЈ:

Уводно слово	9
Гордан Бојковић Црква у источној Србији од антике до турског освајања.....	11
Маја Живић, Горан М. Јанићијевић Истраживања хришћанске историје и културе на подручју данашње Епархије тимочке	31
Лазар Љубић Прилог за уобличавање диптиха светих Епархије тимочке	61
Драгана Ј. Јањић, Горан М. Јанићијевић Свети Никодим Тисмански у историјском и духовном памћењу	79
Горан М. Јанићијевић Истраживачки рад Бранке Кнежевић на подручју Епархије тимочке	103
Лазар Љубић Биобиблиографија Бранке Кнежевић	113
Лазар Љубић Манастир Крепичевац и култ старца Јосифа	117
Небојша Ћокић Списак цркви неходећи се у окружју крајинском и описаније сваке цркве по наособ у цјелом њеном состојанију	137
Александра Новаков Мелентије Вујић, ректор Призренске богословије	201
Игнатије Марковић Епископ тимочки (1919-1921) и бачки (1921-1955) Др Иринеј Ћирић – исповедник православља	215
Небојша Ћокић Манастири и цркве у општинама Бољевац и Бор изграђене до Другог светског рата	251

Игор Ивковић 50 свештеника Епархије тимочке пострадалих од Бугара и комуниста у 20. веку	285
--	-----

Игор Ивковић Веронаука у Зајечарској гимназији у протекла два века	315
---	-----

ПРИКАЗИ

БОГОСЛОВИЈА СВЕТОГ САВЕ 1836-2016 Приказ монографије Горан М. Јанићијевић	349
--	-----

ЛЕТОПИС ТИМОЧКЕ ЕПАРХИЈЕ 1934 - 2014 Приказ монографије Александар Раковић	359
---	-----

ЛЕТОПИС ЕПАРХИЈЕ ТИМОЧКЕ ЗА 2019. ГОДИНУ – ЈУБИЛЕЈ 8 ВЕКОВА АУТОКЕФАЛНОСТИ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ аутор: Протојереј Игор Ивковић	361
---	-----

др Драгана Ј. Јањић, виши научни сарадник
Институт за српски језик и културу Лепосавић
dragana.janicka@gmail.com

мр Горан М. Јанићијевић

Православни центар за младе Свети Петар Сарајевски,
Источно Ново Сарајево
dgjanicijevic@gmail.com

СВЕТИ НИКОДИМ ТИСМАНСКИ У ИСТОРИЈСКОМ И ДУХОВНОМ ПАМЋЕЊУ

Сажетак: Разматрање о Светом Никодиму Тисманском повезује две перспективе које се сустичу у једном изузетном светитељу чије дело и лик памти историја али и духовна, црквена сфера. Значајне активности на унапређењу монашког живота као једног новог приступа христијанизацији балканског становништва нарочито су фокусиране на тему успостављања монашких заједница и подизања манастира Вратна и Манастирица. У разматрању је посебно место дато контексту његовог исихастичког богословског утемељења, које се посматра у склопу „синаитске ренесансе“ у областима кнеза Лазара. Светог Никодима са благочестивим кнезом повезује и цариградско посланство са циљем измирења Пећке са Цариградском патријаршијом.

Кључне речи: Никодим Тисмански, Вратна, Манастирица, Исаија, Филотеј, кнез Лазар.

Монашка традиција представља значајан постулат историје Српске православне цркве и њеног осмовековног *самовластија*. Почев од духовног оца нације, првог српског архиепископа Саве као темељног ослонаца, монашки идеали неговани су и развијани на традицијама светогорског и палестинског отшелништва и киновијског типа. Да је реч о правом идеалу уочава се на основу припева *Стихире на Господи возвах* из службе Светом Сави Теодосија Хиландарца: (*Слава* гл. осми) „...и на ревност покренуо јеси собом анђеоском иночком живљењу...“¹ Веома богата и сложена монашка традиција представља извесну перспективу сагледавања историје Цркве, културе и народа. На подручју данашње Епархије тимочке, упркос наговештајима богате традиције, први конкретнији индикатори идентификованих монашких заједница повезани су са временом кнеза Лазара и миграцијама синаитског и исихастички устројеног монаштва у другој половини XIV столећа ка територијама које окружују сливове

¹ Теодосије, *Службе, канони и похвала*, Београд 1988, 80.

Мораве. Немањићка окренутост Истоку и Светој земљи, по свему судећи, представљала је трајну тековину, а на који начин и у којој мери је била актуелна у другој половини XIV stoleћа сведоче стихови серског митрополита Јакова, записани 1359. на једном *Триоду* који је даривао Богородичином манастиру на Синају:

„О Синају, о светлости моје сијање!
О Синају, о силно ми за тобом жуђење!
Ти што у огњу неопаљена сачува се,
Сачувај ме од огња што вечно гори.“²

Кнез Лазар, Синаити и исихазам

Повезаност Словена са Синајем имала је готово култну конотацију што је очигледно већ на основу избора монашких имена која су понели Растко и Немања, свакако по узору на Саву Освећеног и Симеона Јерусалимског³. То је рефлектовано чак и на композицији *Служба архијереја* у фреско-декорацији олтарске апсиде у Сопотанима, где је лик Светог Саве уобличен према устаљеном обрасцу Светог Саве Освећеног.⁴ На основу сачуваних синајских рукописа на словенском језику као и приложничке делатности краљице Јелене и њених синова Драгутина и Милутина те цара Душана, очигледна је перманентна повезаност Срба са Синајем.⁵ Везе су интензивирание и постале присније у време кнеза Лазара за кога се зна да је приликом поклоничког путовања у Свету земљу посетио манастир Светих арханђела.⁶ Лазарев животни и државнички пут од распада Душановог царства када се појављује као један од амбициознијих властелина до обновитеља државе, у свега неколико деценија поприма митолошки и култни карактер. Ширење његових територија заснивало се на покоравану локалних господара: Николе Алтомановића, Радича Бранковића Растислалаића⁷, Новака Белоцрквића⁸ и Николе Зојића, док су други, попут челника Мусе, Витомира и Црепа, једноставно признавали његову врховну власт

² *Антологија старе српске поезије*, Београд 2005, 274.

³ Јеромонах Амфилохије, „Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV в.“, *Манастир Раваница; споменица шестогодишњици (1381-1981)*, Београд 1981, 108.

⁴ „Зато је светачка иконографија првог поглавара српскеаутокефалне цркве могла бар делом бити уобличена и кроз позивање на поједине елементе општепознате иконографије светог Саве Освећеног. Уосталом, добро је знано да је уз ослањање на литерарно оформљене ликове старијих и угледнијих светих, вајана „светачка физиономија“ српских светих иу богослужбеној књижевности.“, Д. Војводић, „Путеви и фазе зобличавањасредњовековне иконографије светог Саве Српског“, *Ниш и Византија XIII*, Ниш 2015, 69-70.

⁵ Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, 101-104.

⁶ *Исто*, 103.

⁷ Р. Михаљчић, „Кнез Лазар и обнова српске државе“, *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 2.

⁸ *Исто*, 7.

док се Лазар према њима благонаклоно односио.⁹ Није без основа да се каже да је Лазарева држава устројавана на духовним основама и то не рефлектује једино владарски програм већ и личне склоности овог благочестивог владара. Поред владарских задужбина у престоном Крушевцу и на реци Раваници, у његово време и у његово име подигнут је читав низ мањих властелинских цркава-задужбина. За Лазара су духовна обнова и хришћанска мисија биле премисе рестаурације државе Немањића: „Сам кнез је окружен породицом дубоко побожном, и веома везаном за православље. Он воли монахе и манастир и богато их дарује поседима који обезбеђују њиховим житељима контемплативан живот без материјалних брига.“¹⁰ Верује се да је и сам кнез Лазар био веома побожан и заинтересован за духовни живот. У службама које су му посвећене, поред подвига страдања „за веру и отачаство“ управо се наглашава овај елемент, тако да се у *Стихири* непознатог Раваничанина може чути:

„Ко да те не блажи,
буднога делатеља заповести Божијих,
или ко да не похвали
светлосно твоје живљење,
јер сабрао јеси као пчела
трудољубива многоцветне добродетељи,
иштући да вечном славом земаљску размениш,
око слепима,
нога хромима,
палица старости,
свима све си био милостивом ти руком...“¹¹

Чак и уз извесну резерву према панегиричком карактеру средњовековне књижевности, виоленција наглашавања Лазареве побожности свакако указује на историјску извесност. Тако и песникиња и монахиња Јефимија у својој *Похвали светом кнезу Лазару* није „заобишла“ овај детаљ:

„Господствовао си земљом отачаства ти
и у свим добротама узвеселио си уручене ти
хришћане и мужевеним срцем
и жељом побожности
изашао си на змију
и непријатеља божанствених цркава...“¹²

⁹ Исто.

¹⁰ А-Е. Тахиаос, „Исихазам у доба кнеза Лазара“, *О кнезу Лазару*, 99.

¹¹ Непознати Раваничанин, „Служба Светоме Кнезу Лазару“, *Антологија старе српске поезије*, Београд 2005, 82.

¹² Монахиња Јефимија, „Похвала Светом Кнезу Лазару“, *Антологија старе српске поезије*, 225.

Лазарева *штедрост* и обилно давање и даривање цркава и манастира нису уочљиви једино на основу чињенице да ниједан владар пре њега није толики број села приложио својој задужбини¹³ већ и на основу помагања манастира широм његовог властелинства и у страним земљама.¹⁴ Синаитску ренесансу у српским крајевима у другој половини XIV столећа, односно релацију између ових „безмолвних пустињака“ и благочестивог кнеза, карактерисала је међусобна утицајност тј. *синергија*. Ови процеси постају разумљивији из перспективе претходног исихастичког и синаитског деловања у Бугарској, где се као кључна личност појављује Григорије Синаит. Његов манастир у „бугарско-византијском граничном подручју требало је да постане колевка бугарског претпаламитског исихазма“¹⁵. Доктрину *безмолвног* богословља засновану на појму „духовне молитве“ изложио је кроз 150 поглавља (κεφάλαια).¹⁶ Ова традиција ширила се преко писаних дела исихастичког карактера чији су аутори били Григоријеви ученици, али и усменим путем кроз делатну монашку традицију преношену путем миграција светогорских и балканских калуђера. Предањски карактер „синаитског исихазма“ уочава се кроз институцију духовног руковођења и чињеницу да су следбеници Григорија Синаита имали своје ученике, кроз које не само да је традиција била очувана већ и даље развијана и унапређивана. Његов духовни потомак био је Теодосије Трновски, чији је директни ученик и настављач био последњи бугарски патријарх Јевтимије, језички реформатор и хагиографски књижевник. „Већина хагиографских дела из XIV века написана је под утицајем исихастичког покрета.“¹⁷ Други следбеник Григорија Синаита био је Ромил Видински¹⁸, или, како је у српској традицији идентификован, Свети Ромило Раванички. Овај монах исихаста рођен је у околини Видина, на монашењу је добио име Роман¹⁹ и боравио у Парорији, Светој Гори и Албанији. Након Маричке битке 1371. стигао је у Раваницу и ту се и упокојио. Очуван је један „Синаитски устав“ који приписују Ромилу, у коме се говори о правилима понашања монаха који живе ван манастира (пустињаци, исихасте).²⁰ На основу његовог животописа који је саставио други Григоријев ученик Григорије Доброписац²¹, уочава се Ромилова посвећеност, харизматичност и изузетност у сваком смислу. Након примања велике схиме, пуних пет година провео је „у пустињи“ без контакта са другим људима. Промовисао је монашка начела заснована на послушању, *старчеству* и духовном руковођењу, тако да је релацију

¹³ Р. Михаљчић, *нав. дело*, 3.

¹⁴ Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, 103.

¹⁵ Г. Подскалски, *нав. дело*, 255-256.

¹⁶ *Исто*, 256.

¹⁷ А-Е. Тахиоас, *нав. дело*, 96.

¹⁸ Г. Подскалски, *нав. дело*, 256.

¹⁹ Име Ромил је добио приликом примања велике схиме. *Исто*, 257.

²⁰ Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, 117.

²¹ Г. Подскалски, *нав. дело*, 256.

монаха и духовника посматрао из перспективе односа апостола са Христом²². Словенски превод Григоријевих житија преподобног Ромила начинио је неко од његових ученика Раваничана. „Ти Раваничани монаси синаитског духа у мноме су допринели црквеном прослављању кнеза Лазара, својим похвалама, службама и житијем, писаних у духу синаитског исихазма. У тим похвалама већ почиње косовски пораз да се слави као Лазарева „славна победа“. Историјски догађаји се тумаче у светлу метаисторијског, Царства Небеског, историјска хоризонтала се осмишљаје на једини могући начин: есхатолошком вертикалом, логиком крста и Голготе.“²³ Ромилов биограф Григорије Доброписац или Григорије Млађи такође се населио на територије кнеза Лазара. Ромило и Григорије били су следбеници „синаитског старца“ а након његовог упокојења ставили су се под духовно руководство старца Илариона. Када се и он упокојио, Ромило је постао Григоријев духовник. Овај пустиножитељ познат и под именом Григорије Ћутљиви или Григорије Горњачки, такође је значајан за исихастички преображај духовног живота у Лазаревој држави: „Око његове пећине у којој се подвизавао у Ждрелу Браничевском, у подножју Хомољских планина на левој обали Млаве, створила се нова монашка насеобина скитског типа, у којој је у време Деспота Стефана живело и по 300–400 монаха. Уз помоћ кнеза Лазара ту је Григорије подигао храм Ваведења Богородице, добивши повељу за оснивање манастира од патријарха српског Спиридона (1380)“²⁴. Григорије је вероватно био и „адресант“ епистола српског монаха Силуана Хиландарца (друга половина XIV столећа) у којима се живот посматра из перспективе „судњег дана“ и које обилују покајничким карактером исихастичког богословља²⁵. Постоје недоумице око места Григоријевог упокојења и судбине његових моштију које се и данас налазе у Горњаку, а један део сачуван је у светогорском Григоријату. Да ли је Григорије пред крај живота боравио на Светој Гори или су његове мошти преношене, остало је отворено питање. Друго је постављено у контексту његовог поистовећивања са тзв. Григоријем Војиловачким, такође прозваним Синаитом, чије је тело било покопано у манастиру Војиловица. Наводно су његове мошти преношене у Другој сеоби Срба 1738. године и похрањене у Лазаревој задужбини у Војиловици која је подигнута након његовог освајања територија око Дунава 1383.²⁶

Посебне заслуге за ширење исихазма према северним крајевима имао је кијевско-московски митрополит Кипријан, такође следбеник Теодосија Трновског и његов сабрат у манастиру Келифарево. Из похвале коју му је посветио Григорије Цамблак сазнаје се да је рођен у Бугарској (око 1330)²⁷

²² Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, 117.

²³ *Исто*, 117-118.

²⁴ *Исто*, 118.

²⁵ Г. Подскалски, *нав. дело*, 274.

²⁶ Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, 121-122.

²⁷ Г. Подскалски, *нав. дело*, 256.

те да је „исихастички узрастао“ као повереник цариградског патријарха Филотеја Кокиноса и трнавског патријарха Јевтимија, чије епистоле Кипријану представљају неку врсту паламистичких катихеза. Кијевски (потом и московски) митрополит творац је мноштва аскетских списа „почевши од (недатоване) поуке новорукоположеним свештеницима, преко размена мисли са духовним величинама његовог времена (Св. Сергије из Радоњежа) до опроштајног писма на самртној постељи“²⁸. Лично исповедање вере на „самртничком одру“ као окосница опроштајног писма указује на одређену богословску блискост са списима Силуана Хиландарца. Кипријанова делатност као архијереја, духовника и књижевника, сложено је питање а његов опус у тој мери обиман да је очигледно реч не само о изразитом „промотеру“ паламизма у руском народу, већ, можда, и највећем словенском исихасти. „Око 1381. године Кипријан је написао своје књижевно ремек-дело, житије свог претходника у Москви, митрополита Петра (+1326.); у њему велича – са јасно аутобиографским искуством и циљем – Москву као средиште државног и црквеног јединства Русије, као идеалну сарадњу обе силе“²⁹ (Русија и Литва). Осим тога, приликом боравка у Студијском манастиру у Цариграду преписао је словенски превод *Лествице* (24. априла 1387.)³⁰.

Кипријанов животописац Григорије Цамблак такође је био непосредни ученик Теодосија Трновског а по свему судећи и сестрић кијевско-московског митрополита³¹. Реч је о плодном хагиографском списатељу чије дело није до краја проучено.³² Може се сматрати значајним податак да је након „пада Бугарске (1393) други снажан талас бугарских учених монаха, који су такође преко патријарха Јевтимија изашли из школе Григорија Синаита и његових ученика, заплуснуо Моравску Србију и нашао уточиште у деспотовини Стефана Високог. Међу њима се посебно истицао Константин Филозоф, значајан је и Григорије Цамблак и др.“³³ Сматра се да је кијевски митрополит Григорије Цамблак са Кипријаном и исихастичким митрополитом Видина Јоасафом био близак и повезан више на патриотском него богословском нивоу: „Уосталом, његово држање као кијевског митрополита показује да су му начела политике византијских и словенских исихаста била прилично страна“³⁴. Учење Григорија Паламе у Русији имало је изразитог представника у Сергију Радоњешком, који је „практиковао исихазам у унутрашњем и мистичном облику на начин коме су прибегавали исихасти Византије, Србије и Бугарске“³⁵. Како је Бугарска представљала „колевку синаитског исихазма“ неопходно је указати на тамошње изразитије представнике ове монашке традиције. Поред Григорија Синаита

²⁸ Исто, 261.

²⁹ Исто, 260.

³⁰ Исто.

³¹ Исто, 259.

³² Исто, 266.

³³ Јеромонах Амфилохије, нав. дело, 129.

³⁴ А-Е. Тахиаос, нав. дело, 97.

³⁵ Исто, 102.

Старијег, Теодосија Трновског, Илариона и Кипријана, у великој мери пажњу привлачи трнавски патријарх Јевтимије. Након упокојења његовог учитеља Теодосија, овај исихаста је према начелима *безмолвног житија*, провео пуних седам година на Светој Гори одакле се након Маричке битке и упокојења цара Јована Александра 1371. године вратио у Бугарску. Већ 1375. године постао је последњи патријарх за време Другог бугарског царства, а након отоманског заузимања Трнова 1393. губи му се сваки траг.³⁶ Јевтимијеве преписке са Кипријаном и Григоријем Цамблаком приказују га као учитеља са ауторитетом који је упућивао поуке али и опомене. Премда није познато тачно време његовог рођења, сматра се да је био родом из бојарске породице. Замонашен је 1350. године а у Келифареву је постао ученик Теодосија Трновског са којим је потом отишао у цариградски манастир Светог Маманта³⁷. Сачувана су и његова писма догматског карактера упућена Никодиму Тисманском у Влашку, која представљају део једне шире дискусије у коју се укључио и Григорије Цамблук.³⁸ Јевтимије се одлучно упуштао у разматрања о јересима, о чему такође постоје писани трагови. Поред очигледног значаја за развој књижевности, може се уочити да је реч не само о плодном већ и разноврсном списатељу: „Његов допринос хагиографији дели се на по четири житија и четири панегирика (Похвална слова), који се на крају стапају у један мешовити приповедни род.“³⁹ Јевтимије је сликовито, алегоријски и метафорично приповедао о светима (који су углавном имали неке везе са Трновом), а житије Свете Параскеве ће „и за ликовну уметност представљати омиљени предложак“⁴⁰. Његове три „црквено-правно-литургијске посланице“⁴¹ упућене су Никодиму Тисманском, Кипријану Кијевском и Московском као и Антиму, митрополиту Цариградске патријаршије за Влашку. Садржаји Јевтимијевих епистола до ситних детаља односе се на монашки и свештенички живот а нису лишене ни практичних упутстава. Аутор је и житија Свете Филотеје наручених од монахиња манастира Богородице Темнишке⁴² у коме су почивале њене свете мошти пре него што их је 1394. митрополит Јоасаф пренео у Видин. Наредне године изговорио је и похвалну беседу Светој Филотеји, која је сачувана у писаној верзији.⁴³ Хиротонисан је на захтев Јована Страцимира и био у блиским односима са патријарсима Филотејем и Јевтимијем.

Патријарх Филотеј Кокинос (ученик Григорија Паламе) представља кључну личност за разумевање византијских и словенских исихаста као и духовних струјања у другој половини XIV столећа. Његове литургијске реформе, које је

³⁶ Исто, 95-96.

³⁷ Г. Подскалски, *нав. дело*, 258-259.

³⁸ Исто, 310-311.

³⁹ Исто, 371.

⁴⁰ Исто, 378-379.

⁴¹ Исто, 591.

⁴² Исто, 379.

⁴³ Исто, 388.

подржавао и следио Јевтимије Трновски, обухватале су како монашка правила тако и животне узусе православних хришћана у ширем смислу.⁴⁴ Наследивши патријарха Калиста 1364. борио се за чистоту вере, а чак је био смењиван на патријарашком трону па је касније враћен на дужност.⁴⁵ Овај светогорски монах исихаста био је и плодан писац и преводилац.⁴⁶ Вероватно је под његовим утицајем изабран и хиротонисан угровлашки митрополит Антим (Данило Кристопулос) и потом устоличен у Северину.⁴⁷ Патријарх Јевтимије водио је преписку са митрополитом Антимом, а када се овој двојници додају Филотеј и Јоасаф, са једне стране се закључује повест и о Никодиму Тисманском.

Од непосредних ученика Григорија Синаита помињу се још и монах Јосиф, игуман Николај и митрополит серски Јаков⁴⁸. Преподобни Јосиф потенцијално се може поистоветити са пустиножителем који је сахрањен у крипти испод аркосолијума на јужном зиду цркве у манастиру Крепичевац, док је за игумана Николаја већ изнета претпоставка на основу народног предања да је сахрањен у крипти цркве манастира Нимник. Истовремено, сматра се да се под овим именом крије један од ученика Григорија Млађег⁴⁹. Ова предања могу бити значајна у светлу истраживања мисије и монашких заједница које су повезане са Никодимом Тисманским. У том контексту логично је указати на преподобне синаите исихасте и места на којима су се подвизавали а налазе се релативно близу Вратне и Манастирице. Свакако да најпре треба поменути Зосима Синаита и његову испосницу у Туману, као и Јоша Синаита који се подвизавао у пећини испод брда Шареника код Јошанице⁵⁰ (Јагодина). Предање указује и на Сисоја Синаита, хиландарског игумана а потом и пустињака и његово боравиште удаљено 12 километара од Раванице⁵¹; те из истог окружења – Андреја Синаита⁵² и Данила Синаита из Ждрела, могућег ученика Григорија Синаита Млађег⁵³ као и Вавилу Синаита, чије је боравиште било пар километара од Раванице. У Мојсињској Светој гори у Поморављу остали су упамћени Роман, Нестор, Дионисије, инок Герман и други⁵⁴. Јаков Синаит и потоњи митрополит серски такође је имао искуство *безмолвија* на Светој Гори и касније код цркве Светог Петра Коришког у околини Призрена⁵⁵. Будући да га је цар Душан веома ценио и био му наклоњен, постављен је за игумана царске задужбине Светих

⁴⁴ А-Е. Тахиоас, *нав. дело*, 94-95.

⁴⁵ Г. Подскалски, *нав. дело*, 394.

⁴⁶ *Исто*, 532.

⁴⁷ *Исто*, 592.

⁴⁸ *Исто*, 361.

⁴⁹ Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, 126.

⁵⁰ *Исто*, 125.

⁵¹ *Исто*, 120.

⁵² *Исто*, 121.

⁵³ *Исто*, 122.

⁵⁴ *Исто*.

⁵⁵ *Исто*, 106.

Архангела⁵⁶. Преласком у Сер на место митрополита заокружена је његова духовна мисија и животни пут изразитог представника синаитског исихазма: „Јаков је остао духовно везан за Синај кроз цео свој живот. Томе је потпомогла не само његова духовна усмереност и настројење, него и чињеница да је у његову митрополитанску област спадао и синајски метох, поменути манастир Св. Јована Крститеља, у коме су се укрштали путеви синаита монаха“⁵⁷. Неки од словенских рукописа, пре свега триод са дописаним његовим стиховима, могу се повезати са Јаковљевим старањем за словенско монаштво, Синај и Свету земљу.

У значајне исихасте друге половине XIV столећа убрајају се и хиландарски монаси Исаија (серски) и Никодим (Грчић), који су били и значајни преводиоци са грчког на словенски језик.⁵⁸ Исаија је остао упамћен по преводу списка псеудо-Дионисија Ареопажита, који је начинио по благослову Теодосија Серског⁵⁹. Помињу се и одређене потешкоће око преводјења неких делова⁶⁰. „Исаија се крајем седмог миленијума налази у апокалиптичном расположењу; узнатређивало османлијско освајање Македоније после Маричке битке (1371): смрт деспота Јована Угљеше и Вукашина може само појачати ту мрачну перспективу. Читав низ словенских преводилаца на Атосу и у Бугарској (Келифареву) стаје Исаји уз бок.“⁶¹ Силуан Хиландарац назива Исаију својим духовним оцем⁶² а по препоруци старца Арсенија наследио га је на месту духовника цара Душана. За многа царева добротинства на Светој Гори заслужан је старац Исаија⁶³. Из његових житија сазнаје се да је рођен између 1310. и 1315. године на подручју Епархије лиманске, близу Сарданопоља⁶⁴ или Липљанске на Косову, од побожних родитеља Григорија и Калине (у монаштву Герасим и Теодосија). Извод из житија: „Сѣи преподобыи и приснопоминаемѣи блажени ѿтъць наш Исаѣа бысть рожденіе и въспитаніе српьскыѣ земле, въ епархіе глаголюемѣ Лѣманъ“⁶⁵, у коме се спомиње Исајино рођење у области лиманској, наводи архимандрита Нићифора Дучића на тумачење да је овај Хиландарац потекао из Лимске епархије, која је постојала у време краља Милутина и имала седиште у цркви Петра и Павла у Бијелом Пољу. Ступио је као младић у манастир Светог Јоакима Осоговског (Сарандапор), а потом се преселио у Хиландар. Са својим учеником Силвестром касније је отишао у испосницу манастира Светог Павла а потом и манастир Светог Пантелејмона на Атосу. На крају његових

⁵⁶ Исто, 107.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Г. Подскалски, нав. дело, 115.

⁵⁹ Исто, 181.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто, 274.

⁶³ Исто, 495.

⁶⁴ Исто, 494.

⁶⁵ Н. Дучић, *Монографија Хиландара*, Гацко 2003, 76.

житија помиње се измирење Пећке са Цариградском патријаршијом, у којој је Исаија имао значајну улогу⁶⁶. То представља и оквир истраживања живота, дела и тековина Светог Никодима Тисманског.

Извори

Будући да се Светом Никодиму приписује подизање и оснивање неких манастира (након Водице и Тисмана у Влашкој феудалној држави) а да то није доказано⁶⁷, за сада се његово *исходиште* види у Тисману, одакле је потекао култ светитеља. На основу усменог предања из самог манастира које је било живо још почетком XVI столећа⁶⁸, римнички епископ Партеније саставио је 1767. *Синаксанско житије* одштампано заједно са *Службом Св. Никодиму*. У то време већ је био развијен култ „румунског просветитеља“, како је касније прозван.⁶⁹ „У другој половини XVII века сведочанство о томе пружа познати путопис Павла из Алепа, који је са антиохијским патријархом Макаријем обишао Влашку и Молдавију.“⁷⁰ *Партенијево житије* штампано је на румунском језику али ћирилицом⁷¹ и реч је о најстаријем непосредном писаном извору о Светом Никодиму Тисманском. Светитељ се помиње и у зборнику Данила Другог, насловљеног *Животи краљева и архиепископа српских*, односно у наставку који се приписује његовим ученицима и настављачима.⁷² Архиепископ Данило II творац је хронике свога раздобља у коју читаоце уводи кратким експозеом о првим Немањићима а излагање закључује *Животом архиепископа Јевстатија I*. Најзад, потребно је поставити кључно питање: да ли је Данило намеравао да састави „неку врсту српског пролога“ као што многи научници претпостављају, или је он писао појединачне *животе* које су каснији преписивачи, можда поведени његовим замислима, допуњавали и преправљали у целину као што закључују неки други научници.⁷³ Претпоставља се да је цар Душан инспирисао интегрисања *Зборника* у целину, додавањем радова Данилових настављача: „Јасно је да је зборник покушај да се, на једној страни, забележи историја српске цркве и државе, а, на другој да се Душан прикаже у склопу династије Немањића

⁶⁶ *Исто*, 82.

⁶⁷ „Њему се такође приписује зидање манастира Гура Мотрулуј и Прислоп, али сигурних доказа за то нема“, Д. Миок, „Културне везе између Влашке и Србије у XIV и XV веку“, *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 308; упореди А-Е.Тахиос, „Исихазам у доба кнеза Лазара“, *О кнезу Лазару*, 101.

⁶⁸ Љ. Котарчић, „Зборник Данила II као извор при састављању житија св. Никодима Тисманског“, *Архиепископ Данило II и његово доба – међународни научни скуп поводом 650 година смрти (децембар 1987)*, Београд 1991, 199.

⁶⁹ *Исто*, 198.

⁷⁰ *Исто*, 199.

⁷¹ *Исто*.

⁷² *Данилови настављачи; Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника*, Београд 1989.

⁷³ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских/Службе* (предговор Гордон Мак Данијел), Београд 1988, 12.

и њеног богомданог права да влада српским земљама“.⁷⁴ Свакако да одељци *О постављању другог патријарха српскога кир Саве* (где се помиње Никодим Тисмански) и *О постављању трећег патријарха кир Јефрема с благословом патријарха цариградскога и целог сабора* припадају времену након Душановог царства и обухватају раздобље кнеза Лазара. Ови кратки панегирици о раздобљима владавине Мрњавчевића, Балшића и Хребељановића читаоцу пружају веома живописну слику црквеног живота под исихастичким утицајем.

Сл. 1 Манастир Тисман; фото: Протојереј Игор Ивковић

Најобимније дело о животу светог Никодима Тисманског саставио је 1839. године јеромонах Стефан, који је потекао из ове обитељи.⁷⁵ Његов рукопис по свему судећи обједињује развијену локалну усмену традицију и наведене писане изворе. На основу чињеничне и стилске подударности Љубомир Котарчић је указао на инспиративну улогу *другог Даниловог настављача* код састављања Стефановог житејног списка.⁷⁶ „Само житије по свом књижевном жанру замишљено је као панагирик и може се поделити на пет делова: први –

⁷⁴ *Данилови настављачи, Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника* (увод Гордон Мак Данијел), 23.

⁷⁵ Љ. Котарчић, *нав. дело*, 199.

⁷⁶ *Исто*, 199–200.

Никодимово младалачко доба и школовање; други – монашење и подвижнички живот до доласка у Влашку; трећи – његова активност у северним деловима Подунавља, до смрти; четврти – чуда која су се догађала са његовим моштима; а пети – монашка нагађања о томе да се његове мошти налазе у Србији.⁷⁷ Стефаново житије имало је за циљ неговање Никодимовог култа у самом Тисману, римничкој области и дијацези. У изворе где се посредно спомиње Никодим убраја се *Житије старца Исаије који је живео у XIV веку*. У овом кратком слову, непознат аутор спомиње Никодима као „часна и освећена мужа силна у књигама“.⁷⁸

Други посредан извор о Светом Никодиму представља догматско писмо трнавског патријарха Јевтимија „Никодиму свешченкоиноку иже в Тисмене, выпросившу о неких главизнах *црковних* ноуждиных“, написано након 1385.⁷⁹ Како је већ познато, Јевтимије је упутио и три писма црквено-правно-литургијског карактера Никодиму, Кипријану и Антиму. Из патријарховог писма уочава се какве је дилеме имао тисмански игуман и са каквим проблемима се сусретао. Такође је индикативан патријархов радикални став о правним питањима уз држање древне црквене традиције „без лажног милосрђа, како се не би запало у јерес месалијанства или чак новоцијанства“.⁸⁰ „Посланица Никодиму састоји се од само једног питања и одговора који уз то спада, и који се позива на псеудо-Дионисија Ареопагита, апостола Павла (Рим 12,1; 1Тим 5,22), као и, на крају, дуг цитат *епитимијског номоканона* који се приписује патријарху Јовану IV Постнику („нистевт“: 582–593). Ради се о допуштању кандидата за свештенике који су у младости (након 15. године живота) скривили нечасне поступке...“⁸¹ Јевтимије опомиње на обавезу свештеника да воде „анђеоски живот“, сећајући се неких примера блуда веома младих и упућује Никодима на то да се уз одређену покору и епитимију могу прихватити они који су чинили „рукоблудије“ али не и они који су згрешили на „телу другог човека“.⁸² Очигледно је реч о питањима типичним „за младу цркву која тражи орјентацију“.⁸³ Историографски радови који се дотичу Никодима Тисманског фокусирани су на личност, владавину и култ кнеза Лазара или су део истраживања на тему румунско-српских (најчешће културних) веза. У неким појединостима може се констатовати сагласје више интерпретација док се у другим уочава различитост погледа. Из тог разлога неопходно је упоређивање и уочавање карактера и истраживачке перспективе аутора, те усаглашавање литературе са изворима, како би се донели прелиминарни закључци и омогућио објективнији увид у повест о Светом Никодиму.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Н. Дучић, *нав. дело*, 82.

⁷⁹ Г. Подскалски, *нав. дело*, 307–308.

⁸⁰ Исто, 592.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто, 593.

⁸³ Исто.

Житије Никодимово

Није позната година Никодимовог рођења али се сматра да је пореклом из Костура: „По причању тисменских калуђера, забележеном око средине XVII века, Никодим се звао Грчић по томе што му је отац био Грк из Костура“.⁸⁴ Дамаскин Миок, са друге стране, тврди да је сам Никодим рођен у Костуру⁸⁵ док архимандрит др Јустин Поповић сматра да је рођен у Прилепу⁸⁶. Порекло таквих тврдњи, извесно, налази се у Стефановом житију усаглашеним са усменим предањем. Ђорђе Радојичић препоручује и извесну исправку: „Није био Прилеп место Никодимовог рођења, већ по свој прилици Прилепац код Новог Брда, у коме је кнез Лазар рођен и који је припадао кнежевој очевини“⁸⁷. Уколико је ова теза заснована на очигледној блискости кнежевој са преподобним Никодимом, неопходно је нагласити да је релација могла бити другачијег основа, нарочито у односу на владарову наклоност монасима исихастима и повезаност са Светом Гором. У вези Никодимове народности такође постоје одређене недоумице. Већ је изнето Радојичићево мишљење да му је отац био Грк док за мајку тврди да је била српског рода⁸⁸, са чиме је сагласан Љубомир Котарчић.⁸⁹ Јеромонах (садашњи митрополит) Амфилохије такође наводи да је био „од оца Грка и мајке (по предању) Српкиње (румунска житија кажу да је македоновлашког порекла)“⁹⁰. Румунски историограф и професор Универзитета у Букурешту Николае Јорга такође тврди да му „отац беше из Македоније, а по изгледу румунске крви“⁹¹, што је донекле у складу са Јустиновим *Житијима*. Међутим, када Свети Јустин Ћелијски каже: „Преподобни отац наш Никодим беше родом из средишњих крајева Македоније“, мисли на регију Олимпа и Аталије⁹². Уколико би се овај појам узео у обзир као ознака за северне делове данашње Републике Грчке и јужне делове бивше југословенске републике са истим именом, Прилеп би свакако пре дошао у обзир него Прилепац на Косову. Ако је Никодимово знање румунског језика пре приспећа у Влашку било пресудно за одређивање националности, неопходно је нагласити да су у Епиру и Тесалији постојале, и данас постоје, ароманске етничке групе које говоре сличним романизованим језиком а културолошки припадају хеленизованом становништву⁹³. Из перспективе

⁸⁴ Ђ. Sp. Radojčić, „Srpsko-rumunski odnosi XIV-XVII veka“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, Нови Сад 1956, 15.

⁸⁵ Д. Миок, *нав. дело*, 308.

⁸⁶ *Житија светих – децембар* (приредио архимандрит др. Јустин Поповић), Београд 1998, 758.

⁸⁷ Ђ. Sp. Radojčić, *нав. дело*, 15.

⁸⁸ *Исто*.

⁸⁹ Љ. Котарчић, *нав. дело*, 197.

⁹⁰ Јеромонах Амфилохије, „Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV в“, *Манастир Раваница; споменица шестогодишњици (1381-1981)*, Београд 1981, 130.

⁹¹ Н. Јорга, *Историја Румуна и њихове цивилизације*, Вршац 1934, 155.

⁹² *Житија светих – децембар*, 758.

⁹³ Мешање етничких елемената у овим крајевима утицало је и на њихову полиглотиност: „Отуда Светозар Радојичић, говорећи о уметницима код нас, каже да им се тешко одређује народност

традиције светитељевог култа податак о његовој народности има секундарно значење јер је његово наслеђе, а самим тим и духовно порекло, еванђелско: „Јер овај свети Никодим беше Еванђељем подједнако и Грк и Србин и Румун, јер не гледаше на телесно порекло своје него на благодатну светлост и богоугодност, којима себе и друге вечно украси у Грчкој, Србији и Румунији“⁹⁴. Упутно је указати да на питање народности не треба гледати из данашње перспективе кроз поистовећивање са појмом државног суверенитета. Уосталом, исихасти су управо показали међусобну блискост без обзира на то које су народности били. Према одредници *Грчић* такође би се требало односити са извесном резервом у смислу ознаке породичног имена-презимена, јер би пре могло бити речи о некој врсти надимка.

О детињству преподобног Никодима извештава *Стефаново житије* у коме Љубомир Котарчић уочава упадљиву аналогност са животописом Данила Другог: „Шаљу га у школу коју он успешно завршава, мада је његова лична тежња усмерена ка духовном образовању и примању анђеоског лика. У наставку текст има више заједничког са одласком Светога Саве на Свету Гору. Никодим све више размишља о монашком животу. Једном приликом сазнао је да долазе два монаха са Свете Горе (из манастира Хиландара) у Србију да би обавили неке послове у вези са манастиром. Никодим тајно одлази код домаћина где су монаси одсели и видећи их, задивљен њиховим изгледом, поклони им се и плачући замоли их да га поведу са собом, што су они учинили.“⁹⁵ Уз претпоставку да Стефаново панегиричко житије рефлектује елементе историјске реалности, упадљива је „драматуршка инспирација“ повешћу о Варлааму и Јоасафу као парадигма Савиног напуштања световног живота којему је претпоставио духовни подвиг.⁹⁶ „Варлаам и Јоасаф спомињу се у црквама великих српских манастира скоро редовито: у Студеници (1209), у Милешеви (око 1235), у Грачаници (1320–1321). Из тога се може закључити да су оба светитеља била популарна, вероватно заслугом Св. Саве, коме је Јоасаф могао да послужи као узор. Од српских писаца Варлаама и Јоасафа спомиње први архиепископ Данило у животу краља

и језик: скоро сви знају добро грчки, кад преводе често мешају српски и бугарски; за неке се претпоставља да су Власи и Арбанаси. Ако то важи за уметнике и писце који су и сами били монаси, важи тим пре за пустиножитеље Синаите. Не би било ни мало чудно да се међу њима поред Срба и Бугара, Влаха и Арбанаса пронађе неки Грузијанац или Сиријац. Својим животним ставом, схватањима и подвигом ови свети људи обнављају и доживљавају библијски новозаветни појам нације. За њих је нација – хришћански народ Божији, „наш род хришћански“, један јединствени, христолики и хриstopодобни, сабран у јединство вере и живота из разних племена и са различитих крајева земаљских.“, Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, 114.

⁹⁴ *Житија светих – децембар*, 758.

⁹⁵ Љ. Котарчић, *нав. дело*, 200.

⁹⁶ „Варлаам и Јоасаф сликају се у црквама великих српских манастира скоро редовно: у Студеници (1209), у Милешеви (1235), у Грачаници (1320–21)... Из тога се може закључити само да су оба светитеља била популарна, вероватно заслугом Св. Саве, коме је Јоасаф могао да послужи као узор.“ С. Радојчић, „Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке“, *Старинар* III-IV /1952–1953, Београд 1955, 79.

Милутина, у пасусу у коме се говори о избору Никодима за архиепископа.⁹⁷ У време када је тисмански творац Никодимовог *Житија* уобличио своје дело, повест о пустињаку и принцу била је стекла популарност и код румунског народа: „Истраживања румунских историчара књижевности довела су до запажања да су у Влашкој постојале још на почетку XVI писане народне књиге, које су још раније доспеле овде. Готово све те књиге писане су на словенском језику, и то најчешће српском редакцијом. Међу тим књигама су Александрида, Варлам и Јоасаф, Архирије и Анадан, Синдипа и друге. Оне су касније, почетком XVII столећа, преведене на румунски језик“.⁹⁸ Повест о Александровим херојским делима и јуначка сага о Тројанском рату биле су веома популарне античке теме, чија рецепција је у XIV столећу добијала боје феудалног ритерства.

О светогорским данима преподобног Никодима мало се зна, осим што се за поуздани податак узима да је замонашен „у Светој Гори у српском манастиру“⁹⁹. Према логичном току догађаја, Стефан у житијима наводи да је Никодим замонашен у Хиландару. „Даљи живот је импровизација са појединим подацима који још увек нису разјашњени, нпр. да је Никодим ускоро после монашења постао игуман српског манастира (Хиландара). У, до сада објављеним, актима манастира Хиландар не постоји такав податак.“¹⁰⁰ Јустин Ћелијски тврди да се након монашења удостојио ђаконског и презвитерског чина, а по смрти игумана „тамошњег манастира, преподобни Никодим би изабран за игумана, јер беше украшен сваком богоугодном врлином и сваким људским и божанским знањем“¹⁰¹. У већини историографских радова, на основу Стефанових навода, указује се на Никодимову образованост, умност и духовност: „О њему се у историјским изворима говори да је био „частан и освећен човек, силан у књигама, још силнији у разуму, речима и одговорима“.¹⁰² Порекло таквих тврдњи препознаје се у житију старца Исаије, где је о Никодиму написано „силнѣша въ разоума и словесехъ и тѣвѣтѣхъ“.¹⁰³ Поред тога што је познато да се школовао у формалном смислу и говорио више језика, а на основу тога што је био у блиским односима са значајним исихастима тог раздобља, може се констатовати изузетност овог светогорца за кога Дамаскин Миок истиче и да је био храбар.¹⁰⁴ Наведене особености свакако су представљале предуслов за његово деловање на антиунионистичком пољу. Средином XIV столећа унионистички покрет био је оснажен османлијским надирањем према Балкану и то из Галипоља који су Турци населили након земљотреса 1354. г.

⁹⁷ С. Радојчић, „Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке“, *Старинар III-IV/1952–1953*, Београд 1955, 79.

⁹⁸ Д. Миок, *нав. дело*, 305.

⁹⁹ Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, 130.

¹⁰⁰ Љ. Котарчић, *нав. дело*, 200.

¹⁰¹ *Житија светих – децембар*, 758.

¹⁰² Ђ. Sp. Радојчић, *нав. дело*, 16.

¹⁰³ Н. Дучић, *нав. дело*, 82.

¹⁰⁴ Д. Миок, *нав. дело*, 308.

Како су Османлије освојиле и Цариград, све је био извеснији некакав савез Византинаца са западним државама заснован на обостраним интересима. Султан Мурат I устоличио се 1365. и у Једрену, а две године раније Лалашахин је постављен за румелијског билбербега у Пловдиву.¹⁰⁵ Ромејски цар Јован V Палеолог 1366. године покушао је да ступи у савез са Угарском.¹⁰⁶ „Но све је било узалуд. Остало се при римској тези: најпре унија па онда помоћ.“¹⁰⁷ Поморска војна акција Амадеа Савојског из 1366, када је Османлијама одузет Галипољ а у налету на Бугарску Византинцима повраћени Масемврија и Созопољ, имала је идеју крсташког рата са унионистичком примесом.¹⁰⁸ Лудвиг (Лајош) Анжујски 1365. освојио је Видин „и тиме је почело спровођење католичанства од стране угарских освајача“.¹⁰⁹ Овом области од 1360. господарио је Владислав I – Влајку, син Александра Мунтеона (1352–1364), који је одбио да прихвати угарску управу¹¹⁰ покушавајући да уз помоћ Бугара поврати власт. Владавина Француза на угарском престолу у Видину створила је услове за процес покатоличења, који је спроводила прозелитска странка на челу са кнегињом Кларом.¹¹¹ Крајем XII и почетком XIII столећа Бугарска је водила унионистичке преговоре са Римом но то је било кратког даха¹¹² и лоше примљено у Ромејском царству и Никеји.¹¹³ „Зато ни краткотрајна унија, склопљена између цара Михаила VIII Палеолога и римске цркве на другом сабору у Лиону (1274), у Бугарској већ од почетка није могла ухватити корена, нарочито због тога што је византијски цар Риму обећао укидање Бугарске патријаршије (заједно са аутокефалном архиепископијом Србије) и њено потчињавање Охриду.“¹¹⁴ Проблем са Бугарском и Српском црквом из лионске перспективе био је у томе што су добиле аутокефалност без сагласности папе. За унионистички покрет у Видину који је изазвао велике нереде (1365–1366) били су одговорни фрањевци, који су кроз истрагу богумилства провукли унионистичку идеологију и чак успели у масовном преобраћавању што је изазвало реакцију и „навело фанатичне православне монахе да окрутно убију петорицу“ (фебруар 1365), који су тиме уздигнути у ранг мученика за веру. Одвајање Видинске митрополије од Трнавске патријаршије и директно потчињавање Цариградској цркви које је спровео Јован Страцимир „под два митрополита, Касијаном и Јоасафом, које је обојицу поставила Византија, Видин је остао самосталан до пада под Турке“.¹¹⁵ Паламисти су природно морали

¹⁰⁵ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1993, 498.

¹⁰⁶ *Исто*, 499.

¹⁰⁷ *Исто*.

¹⁰⁸ *Исто*, 500.

¹⁰⁹ Љ. Котарчић, *нав. дело*, 198.

¹¹⁰ Н. Јорга, *нав. дело*, 79.

¹¹¹ Д. Миок, *нав. дело*, 308.

¹¹² Г. Подскалски, *нав. дело*, 96–97.

¹¹³ *Исто*, 99.

¹¹⁴ *Исто*, 101–102.

¹¹⁵ *Исто*, 166.

имати веома оштар став према Римској цркви на догматско-идеолошком нивоу. Са циљем организовања православне опозиције, Никодим долази у Видин између 1365. и 1367. Уколико је релевантна тврдња да је средином XIV столећа „подигао манастире у Вратни и Манастирици“¹¹⁶, онда се у поменути „одбрану православља“ укључио као игуман једне од ових обитељи.

Претпоставља се да је кнез Лазар непосредно позвао Никодима у своје властелинство како би био постављен на неко високо место у црквеној хијерархији, „но свети то одби и настани се као обичан јеромонах у источним крајевима Лазареве земље, око места Кладова на Дунаву“¹¹⁷. Када се погледају реконструкције географских карти са границама држава у другој половини XIV столећа уочава се да је овај свештени топос био готово на тремећи бугарских, влашких и српских територија, где је долазило до етничког мешања које је

Сл. 2 Манастир Вратна; фото Епископ тимочки Иларион

можда и поспешивало *исихастички интернационализам* као елемент духовне обнове. Проширење Лазаревих територија након потчињавања властелина Радича Бранковића Растислалића на области Браничева и Кучева исходило је утврђивањем северних граница на Дунаву.¹¹⁸ Управо у овим областима подигнут је већи број цркава и основане су бројне монашке заједнице, и у том светлу треба

¹¹⁶ Исто, 197.

¹¹⁷ Житија светих – децембар, 760.

¹¹⁸ Р. Михаљчић, „Кнез Лазар и обнова српске државе“, О кнезу Лазару, 7–8.

посматрати и подизање манастира Вратна и Манастирица – била је то својеврсна христијанизација ових крајева. Премда то изгледа као одређено обележавање сопствених територија, *интернационализација* монашког миљеа и сродни покрети у Бугарској¹¹⁹ а потом и у Влашкој указују на својеврсну исихастичку мисију. Ови манастири „попунили су празнину“ недостатак парохијске црквене организације и извесно утицали на развој духовног живота локалног становништва. Константин Филозоф не скрива одушевљење кад описује ову традицију и пустињаке: „Они живе у дивним пустињама и обитељима, тако да оне који су веома лењиви побуђују да к њима долазе. Међу њима се налазе многи изабрани који чувају свете врлине усред ових обитељи“.¹²⁰ Ово освећење балканских земаља представља јединствени духовни покрет и препород који је обележио добар део XIV столећа, чиме су наведени простори постали тесно повезани са Светом Гором.

Организација монашког живота, правила и статуси манастира такође су установљавани према атонским традицијама. Слабљење византијске и балканских монархија у супротности је са црквеним животом који не само да је био оснажен већ и прожет неком *новом духовношћу*¹²¹. По свему судећи, братства у Вратни и Манастирици била су састављена од светогораца и монаха пореклом из манастирских окружења и других делова Лазаревог кнежевства.¹²² Манастири су овом раздбољу имали неку врсту аутономије у односу на више црквене и државне власти, што је такође светогорска тековина. Вероватно су по истом принципу функционисала монашка братства које је Никодим оснивао са Лазарем а потом и Влајкуом у Влашкој: „Он основа онде Водицу изнад Ђердапа, па Тисману у планинама Жија, најзад Прислоп с оне стране Карпата; један низ монашких аутономних манастира у којима беху настањени словенски калуђери“¹²³. Српске монахе са Свете Горе Николае Јорга сматра „противницима црквеног ауторитета“, што води посредном закључку да је такав став заузимао за време српске доминације на Атосу, након проглашења Душановог царства и уздизања Српске цркве на ранг патријаршије све до пред Маричку битку.¹²⁴ Сви су изглед да је реч о сасвим другачијим узроцима који се препознају у мешовитом, општежитејном и идиоритмичком устројству светогорских манастира, што је делом било и у складу са исихастичким учењима помоћу којих је само још више

¹¹⁹ „Прва словенска земља која је потпала под утицај исихаста била је Бугарска. Године 1331. долази да се настани на византијско-бугарској граници паробри велики поборник тзв. Исусове молитве Григорије Синаит, који је стекао многе ученике међу Бугарима. Један од његових најистакнутијих ученика био је бугарски монах Теодосије, чији је затим ученик постао Јефтимије, будући бугарски патријарх.“, А.-Е. Тахиоас, *нав. дело*, 95.

¹²⁰ Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, 112.

¹²¹ „Веома је значајно за ове нове монашке насеобине да многе од њих нису биле само општежића, као до тада, него да су поред њих ницале пустиножитељске насеобине, попут синајских и светогорских скитова“, *Исто*, 111.

¹²² *Исто*, 130.

¹²³ Н. Јорга, *нав. дело*, 155.

¹²⁴ Д. Богдановић, „Измирење српске и византијске цркве“, *О кнезу Лазару*, 86.

Сл. 3 Манастир Манастирица; фото: Епископ тимочки Иларион

учвршћен постојећи тип монашких заједница.¹²⁵ „Као што смо већ назначили, покрет исихаста имао је општеправославни, панортодоксни карактер, што нас наводи да потражимо његов прави лик у то доба, одређујући његову стварну географску распрострањеност. Међутим, не треба губити из вида да се центри који га подржавају увек налазе у Византији. Битно усмеравање у односу на духовни живот потиче са Свете Горе, док је исихастичка црквена политика одређивања у Цариграду.“¹²⁶ Значајну улогу у историји Српске цркве Никодим је имао приликом измирења са Цариградском патријаршијом. Након уздицања

¹²⁵ „Реч је наиме о ‘самовластију’ које се помиње у словенско-румунским документима. То је нека врста самоуправе, у којој су манастирски игумани бирани једино од стране калуђера, без мешања са стране – било световних или црквених врховних власти. Примена тог начела представља тежњу ка манастирској аутономији. Тај систем је потом био примењиван у готово свима манастирима Влашке и трајао је до самог модерног доба.“ Д. Миок, *нав. дело*, 308.

¹²⁶ А-Е. Тахиоас, *нав. дело*, 93.

српског архиепископа Јоаникија на ранг патријарха, на Цвети 1346, и сам Душан проглашен је за цара Срба, Грка и Бугара, на Усркс исте године. Ромејску традицију по којој је цара могао да крунише једино патријарх, Душан је следио тако што га је крунисао новоизабрани Јоаникије у присуству трнавског патријарха Симеона. Изгледа да је протеривање цариградског клира са територија новооснованог и ратовима проширеног царства за константинопољског патријарха Калиста представљало спорније питање од уздизања цркве на ранг патријаршије, јер је веровао да таква одлука пре свега зависи од мајке цркве тј. од њега самога. То би могло објаснити релативно закаснелу реакцију кроз Калистову осуду из времена византијских напада на Душанову државу.¹²⁷ Према неким тумачењима цар Стефан Душан тежио је измирењу са Цариградом и некаквој „легализацији“ новог статуса државе и цркве.¹²⁸ Сличне иницијативе имали су његов син Урош и један од његових савладара деспот Јован Угљеша Мрњавчевић, чији старији брат Вукашин изгледа „није бринуо о проклетству светог Саве“¹²⁹, како је раскол назвао други Данилов настављач. То је необично јер је управо на територијама којима је управљао наследио мноштво конфликта у јурисдикцији. У области Сера и на Светој Гори где су били измешани грчки и словенски клирици, антагонизам је био израженији. Чињеница да је на овим просторима боравила царица Јелена, Душанова удовица, иначе бугарског порекла, могла би указивати на њен ауторитет и извесне активности по спорном питању, за шта, међутим, нема поузданих доказа. Ипак, како се наводи код другог Даниловог настављача, мировна мисија кнеза Лазара посетила је царицу у Серу како би је известила о појединостима.¹³⁰ О саставу делегације извештавају други Данилов настављач као и анонимни аутор житија старца Исаије, где се спомиње бивши светогорски прот Теофан, за кога се тврди да га је старац веома волео због његове умности али и старања за *богољепије* и украшавања светогорских манастира.¹³¹ Теофан је био у пратњи монаха Силвестра и Нифона.¹³² Свакако да је реч о Силвестру који је претходно био Исаијин ученик, пратио га и боравио са њим у испосници манастира Светог Павла а потом и у Светом Пантелејмону.¹³³ Исаијин животописац, међутим, не спомиње Нифона већ Никандра.¹³⁴ Може се претпоставити да је дошло до грешке у именовању или је делегација укључивала монахе са оба поменута имена.

У вези са значајем и улогом Никодима Грчића извори су усаглашени, пре свега у набрајању његових врлина. Одредница *тумач речи*¹³⁵ свакако се односи на

¹²⁷ Д. Богдановић, „Измирење српске и византијске цркве“, *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 82.

¹²⁸ *Исто*, 86.

¹²⁹ *Данилови настаљачи; Данилов ученик, други настављачи*, 129.

¹³⁰ *Исто*, 130.

¹³¹ Н. Дучић, *нав. дело*, 82.

¹³² *Данилови настаљачи; Данилов ученик; други настављачи*, 130.

¹³³ Н. Дучић, *нав. дело*, 82.

¹³⁴ *Исто*.

¹³⁵ *Данилови настаљачи; Данилов ученик; други настављачи*, 130.

упућеност у литургијско-догматска питања, где су могле доћи до изражаја његове особине: ученост, свештена мудрост те *благоразумност и благоглагољивост*.¹³⁶ Очигледно је да су Лазар и Светогорци били свесни учености и мудрости патријарха Филотеја, а у његове литургијске и шире црквене реформе Никодим је могао бити дубље и прецизније упућен посредством трнавског патријарха Јевтимија. Сви наведени субјекти преговора у Константинопољу били су у духу повезани истоветним учењем и међусобним догматским разматрањима кроз писма и непосредне контакте. Исаијин животописац, на пример, тврди да је Исаија помогао Никодиму у оснивању манастира и организацији монашког живота у Угровлашкој.¹³⁷ Чињеница да је делегација на путу за Цариград боравила код царице Јелене (у монаштву Јелисавете), рефлектује њену активну улогу и вероватну духовну блискост са Светогорцима, на првом месту са Исаијом који је био родом из Сера и коме је претходно помагала код украшавања светогорских светиња.

Боравак делегације у Цариграду праћен је великим успехом у преговорима, тако да је превазиђен раскол. Патријаршија у Пећи прихваћена је и успостављено је литургијско јединство. Званично је опроштено свим клирицима који су били укључени у спорове две цркве.¹³⁸ Никодим Грчић је овом приликом од стране патријарха Филотеја одликован чином архимандрита,¹³⁹ што указује на његов значај како у делегацији кнеза Лазара тако и код преношења исихастичких традиција на шире балканске просторе. Кривица српске стране провејава и кроз покајнички тон *Повеље сједињења* деспота Угљеше из 1368¹⁴⁰, у коју је укључена и осуда Душанових поступака. Чињеница да ни кнез Лазар ни Светогорци нису били задовољни резултатима Угљешиног и Калистовог измирења могла би указивати на околност у којој су се њихове повеље односиле само на област Сера и Угљешине територије.¹⁴¹ Поједини истраживачи у Лазару виде иницијатора коначног измирења а у прилог томе наводи се чињеница да су Светогорци дошли к њему а не у седиште патријарха које се налазило у областима којима је управљао Ђурђе Страцимировић Балшић.¹⁴² Уосталом, познато је да је патријарх Сава IV био против одласка делегације у Цариград и да је тек на крају попустио пред убеђивањем Исаије Хиландарца, о чему извештава и други Данилов настављач.¹⁴³

Интернационализација исихастичког покрета као и међусобно приближавање балканских феудалних владара очигледни су на основу чињенице да је кнез Лазар прилагао метохе манастирима које је Никодим устројавао на

¹³⁶ Н. Дучић, *нав. дело*, 82.

¹³⁷ *Исто*.

¹³⁸ *Данилови настављачи; Данилов ученик; други настављачи*, 130.

¹³⁹ Љ. Котарчић, *нав. дело*, 200.

¹⁴⁰ Д. Богдановић, *нав. дело*, 86.

¹⁴¹ *Исто*, 87.

¹⁴² *Исто*, 88.

¹⁴³ *Данилови настављачи; Данилов ученик; други настављачи*, 130.

територијама Влајкуа и Радула I. Реч је о селима која су се налазила јужно од Дунава, тј. на Лазаревим подручјима, „што се види из повеље деспота Стефана Лазаревића дате 1405/1406. године тим манастирима“¹⁴⁴. Значајно питање јесте време оснивања манастира Водица. У сваком случају то није било пре 1365, чак ни пре 1367,¹⁴⁵ али ни после 1377.¹⁴⁶ када је окончана владавина војводе Владислава I Влајкуа. Логично је претпоставити да се Никодим до 1374. године већ налазио северно од Дунава јер „војвода Влајко потврди самовласност манастира Водице својом владарском повељом (године 1374).“¹⁴⁷ Круну Никодимовог дела свакако представља манастир Тисман са католиконом Пресвете Богородице подигнут за време војводе Радула I (Раду 1377–1385)¹⁴⁸, чиме је изгледа формално окончана његова мисија у областима влашких војвода, о чему сведочи и хиландарско *Житије старица Исаије*: „Он силом и помоћу Светога Духа сакупи тако велика мноштва монашког општежића који на тој земљи сија као светла звезда сваком духовном врлином“.¹⁴⁹ Већ је уочена неизвесност Никодимовог учешћа у подизању манастира Прислоп али је неопходно додати да се уз његово име ипак везује значајна традиција манастирског устројства и монашког живота у румунским земљама, чији су протагоности уствари били његови ученици. Познато је да је за време владавине Петра I (1375–1391), свакако на основу његовог задужбинарства у Молдавији, подигнут и основан манастир Њамц. Молдавски војвода је према ктиторском праву и сахрањен у Њамцу.¹⁵⁰ Друга група Никодимових ученика основала је манастир Козију, а по свему судећи и неке друге у том крају.¹⁵¹ „Оснивањем поменутих манастира почиње да се шири и преписивачка делатност са словенских, међу њима и српских предложака у Влашкој и Молдавији. Из времена св. Никодима, односно из српске подунавске школе, како је назива Ђорђе Сп. Радојичић, сачувана су два књижевна споменика и то *Четворојеванђеље* које је преписао сам Св. Никодим 1405. године¹⁵² и *Српско-влашко четворојеванђеље* са почетка XV века.“¹⁵³ Поменуто *Четворојеванђеље* Никодим је преписивао 1404–1405, како Ђорђе Сп. Радојичић преноси, то се збивало „шесте године гоњења“, на основу чега закључује да је био или прогнан у Угарску или је тамо доживео какво гоњење.¹⁵⁴ То би свакако могло бити у вези са крсташким ратом против Турака који је покренуо угарски краљ Жигмунд (Сигмунд) Луксембуршки, чијим се трупамa прикључио

¹⁴⁴ Ђ. Сп. Радојичић, *нав. дело*, 14.

¹⁴⁵ Д. Миок, *нав. дело*, 308.

¹⁴⁶ Н. Јорга, *нав. дело*, 333.

¹⁴⁷ *Житија светих – децембар*, 761; Љ. Котарчић, *нав. дело*, 198.

¹⁴⁸ Н. Јорга, *нав. дело*, 333.

¹⁴⁹ *Житија светих – децембар*, 761.

¹⁵⁰ Н. Јорга, *нав. дело*, 156.

¹⁵¹ Љ. Котарчић, *нав. дело*, 198.

¹⁵² Поменуто *Четворојеванђеље* данас се налази у Народном музеју у Букурешту.

¹⁵³ Љ. Котарчић, *нав. дело*, 198.

¹⁵⁴ Ђ. Сп. Радојичић, *нав. дело*, 16.

и влашки војвода Мирча (1386–1418). Османлијска војска је готово изгубила битку код Никопоља 25. септембра 1396. и, када је султан Бајазит одлучио да се повуче, у помоћ су му пристигле српске јединице предвођене вазалним деспотом Стефаном Лазаревићем. Ток битке је преокренут и разбијени су угарски редови, али је Жигмунд успео да умакне. Због овог обрта војвода Мирча је са својом војском напустио бојиште.¹⁵⁵ Све то осликава перманентну позицију словенских народа између Турске и Угарске, а и Жигмундове претензије према Србији и Босни. У том контексту може се претпоставити и разлог угарског прогона Св. Никодима Тисманског. У делатности Светог Никодима Тисманског сустичу се *исихастичко безмолвије*, способност усвајања монашких заједница и непоколебљива православност. Нема сумње да су манастири у румунским земљама организовани према светогорским принципима.

Преподобни Никодим уснуо је у Господу 25. децембра¹⁵⁶ или 26. децембра¹⁵⁷ 1406. Како је већ изложено, његов култ развијен је најпре у Тисману, потом је канонизован од стране Румунске православне цркве¹⁵⁸ а благоверни народ прозвао га је „освећеним“ зарад његовог непролазног просветитељског дела, монашког богословствовања и подвижништва. Поред његовог лика на фресци у Тисману исписано је *Никодим Тисмански*, а у реду испод *архимандрит освећени*. Прва одредница указује на чин којим га је одликовао патријарх Филотеј, а друга на тековине овог преподобног светитеља у којему, поред румунског и српски народ (особито у Тимочкој и Неготинској Крајини) види достојног заступника пред лицем Божјим.

Сл. 4 Свети Никодим Тисмански; ктиторска композиција из живописа манастира Вратна; фото: Епископ тимочки Иларион

¹⁵⁵ В. Ђоровић, *Илустрована историја Срба III*, Београд 2006, 17.

¹⁵⁶ Ђ. Sp. Radojičić, *нав. дело*, 16.

¹⁵⁷ *Житија светих – децембар*, 761.

¹⁵⁸ Љ. Котарчић, *нав. дело*, 198.

Summary: Personality and prevailing activity of Saint Nikodim Tismanski has equally important significance for both history of the Serbian orthodox church as autocephalus and Timok diocese. In the second period of XIV century many followers and students of Grigorije Sinait came to the territories of Knez Lazar, which led to expansion of Sinai monk community tradition and hesychasm to the area called Moravian Serbia. At the same time, monk tradition of Mount Athos was present in this area as well and their coexistence resulted in merging of these communities over periods of time. Among many important historical figures like Zosim Tumanski, Romil Ravanički, Roman Djuniski, Grigorije Gornjački, Nikolaj, Josif and others, Nikodim Tismanski stands out. The reason for this is his hagiography which in great detail described the first monk settlements south of Danube river and creation of their respective communities in Monasteries of Vratna and Manastirica. These two monasteries were built on Nikodim Tismanski initiative with help provided by Knez Lazar. Apart from that, he was involved in anti-unionist movement in Vidin. Participated alongside Knez Lazar in his legation with the goal of making peace between Pećka and Constantinople patriarchate. Another notable mission he successfully completed was founding monasteries Vodica and Tisman in Wallachia.

Reconstruction of his role in hesychasm Christianization of the Balkans is based on direct sources – 1.) Hagiography made by bishop Rimnički Partenije: 2.) Writ related to peacemaking of churches written by successor of Danilo II: 3.) Hagiography whose author is monk Stefan from Monastery Tisman. Indirect sources are: 1.) Hagiography of elder Isaija from Hilandar: 2.) Correspondence between Patriarch of Trnovo Jeftimije, Mitropolitan of Wallachia Antim and Nikodim Grčić, Romanian edifier and Archymandrith of Tisman monastery.